

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 3 (P3)

2016

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 100

Papila leri ri na tipheji ta 15.

RHUBIRIKI: XITSALWANA [50 WA TIMARAKA]**XIYA:**

- Tirhisa rhubiriki minkarhi hinkwayo loko u koreketa xitsalwana xa vutumbuluxi (Papila ra vu3, XIYENGE XA A).
- Timaraka to sukela eka 0 kufikela eka 50 ti avanyisiwile hi tinhlamuselo ta 5 ta vuswikoti.
- Eka swilaveko swa Vundzeni, Ririmi na Xitayili, nhlamuselo yin'wana na yin'wana ya vuswikoti eka leta ntlhanu yi avanyisiwile hi swiyimo swimbirhi: xa le henhla na xa le hansi xikan'we na maavelo lawa ya tirhisiwaka ya timaraka.
- Xivumbeko a xi khumbeki hi xiyimo xa le henhla na xa le hansi.

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50]

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
		28–30	22–24	16–18	10–12	4–6
VUNDZENI & MAKUNGUHATELO (Mahlamulelo na miehleketo) Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Ndzemuko wa xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu TIMARAKA TA 30	Xiyimo xa le henhla	-Mahlamulelo yo hlawuleka/lama tlhonthaka miehleketo na ku hundzisa eka leswi languteriweke -Miehleketo ya vutlhari, leyi tlhonthaka miehleketo naswona leyi vupfeke -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela yo hlawuleka naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama vumbiweke kahle swinene -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa naswona yi kombisa vumbhoni byo va yi vupfile -Mahungu ya veketeriwe kahle swinene naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama amukelekaka -Miehleketo leyi nga na nkhlulukelano na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo ma na nkhlulukelano kun'wana -Miehleketo a yi twisiseki naswona a yi kombisi vutitumbuluxeri -Ku na vumbhoni byitsongo bya maveketelelo na nkhlulukelano wa mahungu	-Mahlamulelo yo huhulula -Miehleketo yo hlanganahlangana yo va yi nga kongomisi mhaka -Mahungu yo huhulula no vuyeleriwa -Mahungu a ya veketeriwangi kahle naswona ya hava nkhlulukelano

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
		25–27	19–21	13–15	7–9	0–3
	Xiyimo xa le hansi	-Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla kambe lama nga riki na swihlawulekiso swa xitsalwana xo hlawuleka no tlhontlha miehleketo -Miehleketo ya vutlhari no vupfa -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela ya vutshila naswona ku na nkhlukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama vumbiweke kahle -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo lama amukelekaka kambe hungu a ri hlamuseriwangi ri twisiseka swinene -Miehleketo yi na nkhlukelano lowu eneleke na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahlenyana naswona ku na nkhlukelanonyana (nhlanganonyana) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	-Mahlamulelo hakanyingi a hi lama faneleke -Miehleketo yi tala ku va leyi nga hlanganangiki na ku hlanganahlangana -Ku hava vumbhoni lebyi kombisaka maveketelelo lamanene na nkhlukelano wa mahungu	-A nga kalangi a ringeta ku angula ku ya hi nhlokomhaka -Miehleketo hi leyi yi nga fanelangiki naswona a yi fambelani nakatsongo na nhlokomhaka -A yi na nkongomo naswona yi pfuvapfuvekile

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, nkucetelo, vundzeni na mahlawulelo ya marito Matirhiselo ya ririmi na swiaki na milawu ya rona, mahikahatelo, ntivoririmi na mapeletelo	Xiyimo xa le henhla	14–15 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Vutitshembi eka ku tirhisa ririmi naswona hi ndlela yo hlawuleka no tsakisa -Xi koka rinoko naswona xi na thoni leyinene no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi tali ku va kona -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila swinene	11–12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi hi leri faneleke naswona thoni leyi tirhisiweke hi leyi faneleke minkarhi hinkwayo -Swihoxo swa ntivoririmi na mahikahatelo a swi talangi -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	8–9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi ri tirhisiwile hi mfanelo ku hlamusela mahungu -Thoni hi leyi faneleke -Ku tirhisiwile ririmi ro tlhavula ku tiyisisa vundzeni bya hungu	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelanyana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Matirhiselo ya ririmi i ya xiyimo xa madyondza swinene -Thoni na dikixini hi leswi swi nga faneriki -Ntivoririmi i wa mpimo wa le hansi	0–3 -Ririmi a ri twisiseki -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ntivoririmi wa mpimo wa le hansi swinene wu endla leswaku mahungu ya nga twisiseki
		TIMARAKA TA 15	Xiyimoxa le hansi	13 -Ririmi i ra xiyimo xa le henhla naswona ri na thoni leyi faneleke no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi tali ku va kona -Xi vumbiwile hi ndlela yo hlawuleka	10 -Ririmi ri koka miehleketo naswona hakanyingi ra vuyerisa -Thoni hi leyi faneleke na ku vuyerisa -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo i switsongo -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	7 -Matirhiselo lama faneleke ya ririmi eka minkarhi yin'wana -Hakanyingi thoni hi leyi faneleke kambe ku tirhisiwa ka ririmi ro tlhavula i ka mpimo wa le hansi
XIVUMBEKO Swihlawulekiso swa xitshuriwa. Mavumbelo ya tindzimana na swivulwa.		5 -Mavumbelo ya nhlokomhaka i ya xiyimo xa le henhla swinene -Vuxokoxoko lebyi hlawulekeke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene	4 -Vuxokoxoko byi vumbiwile hi ndlela yo twisiseka -Ku na nkhlukelano -Swivulwa na tindzimana swa twisiseka naswona i swo hambanahambana	3 -Ku vumbiwile vuxokoxoko lebyi faneleke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela leyinene -Xitsalwana xi sala xa ha twisiseka	2 -Ku na timhakankulunyana leti faneleke -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana xa ha twisiseka hambileswi xi nga na swihoxo	0–1 -Ku pfumaleka ka timhakankulu leti lavekaka -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana a xi twisiseki
		TIMARAKA TA 5				
MAAVELO YA TIMARAKA		43–50	33–40	23–30	13–20	0–10

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 30]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
	15–18	11–14	8–10	5–7	0–4
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Xikongomelo, vaamukeri va hungu, swihlawulekiso/milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 18	-Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkholukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleka no va na nkhaqato	-Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkholukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleka kambe xi ri na swihoxo switsongo swa nkhaqato	-Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkholukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi fanelaka hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	-Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku na ku pfa ku humiwa emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	-Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkholukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwangi milawu ya xivumbeko lexi faneleke

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 30] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI	10–12	8–9	6–7	4–5	0–3
Thoni, rhejisitara, xitayili, xikongomelo/nkucetelo, vaamukeri va hungu na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelo na mapeletelo	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi tali ku vonaka	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hansi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	-Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
TIMARAKA TA 12					
MAAVELO YA TIMARAKA	25–30	19–23	14–17	9–12	0–7

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO KOMA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 20]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Swihlawulekiso/Milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 12	10–12 -Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkholukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleka no va na nkhaqato	8–9 -Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkholukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleka kambe xi ri na swihoxo switsongo swa nkhaqato	6–7 -Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkholukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi fanelaka hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	4–5 -Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku pfa ku humiwayana emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	0–3 -Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkholukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwangi milawu ya xivumbeko lexi faneleke
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili, ntivomarito wu fanele xikongomelo na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelelo na mapeletelelo TIMARAKA TA 8	7–8 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi tali ku vonaka	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	4 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu thela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hansi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	0–2 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
MAAVELO YA TIMARAKA	17–20	13–15	10–11	7–8	0–5

MAAVELO YA TIMARAKA

XIYENGE XA A: XITSALWANA: 50 WA TIMARAKA

VUNDZENI NA MAKUNGUHATELO (VM): 30
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI (RXV): 15
XIVUMBEKO (X): 05
50

XIYENGE XA B: XITSALWAMBIKO XO LEHA: 30 WA TIMARAKA

VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO (VMX): 18
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI (RXV) : 12
30

XIYENGE XA C: XITSALWAMBIKO XO KOMA:

20 WA TIMARAKA
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO (VMX):
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI (RXV): 12
08
20

SWILETELO SWA MAKOREKETELO**XIYENGE XA A: SWITSHURIWA SWA XITSALWANA****XIVUTISO XA 1****VADYONDZI VA NGA TSALA SWIN'WANA SWA LESWI LANDZELAKA:****1.1 Hi te ha ha tivonela thelevhixini namadyambu, ko nghena hahani swiambalo swa yena swi handzuckerile. Rungula leswi humeleleke.**

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa ndzungulo.

Mukamberiwa u languteriwa ku rungula hi siku ku nga fika hahani wa yena a twisiwe ku vava hi ndlela yo karhi.

Xitsalwana xa ndzungulo xi hlamusela xitori kumbe mhaka leyi humeleleke eka karhi lowu nga hundza.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Leswi va nga titwisa xiswona loko hahani a fika.
- Leswi a nga swi endla loko a fika.
- Leswi va swi endleke loko a nghena.
- Timhaka leti a va runguleleke tona. Xik. U lo biwa hi nuna/l xifamona a xi lava ku n'wi endla nsele/u hlangane na timbyana to leva.
- Leswi nga landzela loko hahani a ta va nghenile.
- Leswi endliweke eka lava xaniseke hahani.
- Ndlela leyi hahani a pfuniweke ha yona.
- Leswi hinkwavo ku katsa na hahani va titwiseke xiswona emakumu. [50]

1.2 Ku kombisa ku vilela, ku onha miako na ku phanga nhundzu ya mfumo swi ttherisela tiko endzhaku. Kanela mhaka leyi.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xo kanela.

Mukamberiwa u languteriwa ku kanela mhaka ya madzolonga, ku onha miako na ku phanga nhundzu ya mfumo.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Ku ya ka ikhonomi ya tiko ehansi.
- Ku lahlekeriwa hi mintirho hikwalaho ka ku xwa loko ku ri na madzolonga.
- Ku salela endzhaku ka vadyondzi eka timhaka ta dyondzo.
- Ku onhakeriwa eka ku amukeriwa etiyunivhesithi na le tikholichini.
- Ku onhaka ka mapatu na miako.
- Leswi swi faneleke ku endliwaka hi miako leyi onhiweke yo fana na titlilini na tilayiburari.
- Leswi swi faneleke ku endliwa hi tinhundzu tin'wana ta mfumo leti onhiweke no yiviwa. [50]

1.3 Ku cinca loku ndzi nga ku endlaka loko a ndzo va murhangeri wa xibedhlele xa muganga wa ka hina.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mianakanyo.

Mukamberiwa u languteriwa ku kombisa ku cinca loku a nga ku endlaka loko o va murhangeri wa xibedhlele xa muganga wa ka vona.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Ku thola madokodela yo tala na vaongori vo tala.
- Ku ngetelela switirhisiwa swo fana na michini na tiambulense.
- Ku va nyika masagwadi yo tika hatela ntirho wa vona.
- Ku tshungula vavabyi hi ndlela yo xiximeka.
- Ku khuthaza vatirhi ku tirha hi ku tiyimisela.
- Ku basisa xibedhlele xi tshama xi basile na jarata ri sasekisiwa.
- Ku endla leswaku vavabyi va va na ndlela yo burisana na vurhangeri bya xibedhlele.
- Ku kota ku burisana na vurhangeri bya masipala.
- Ku va varindzi va tirha ntirho wa vona hi ku hetiseka.

[50]

1.4 Mintlangu yi na nkoka eswikolweni. Pfumela kumbe u kaneta mhaka leyi.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mavonelo.

Mukamberiwa u languteriwa ku nyika mavonelo ya yena a pfumela kumbe a kaneta loko mintlangu yi ri na nkoka eswikolweni.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

Ku pfumela

- Ku lota miehleketo ya vadyondzi.
- Ku va vadyondzi va kota ku phikizana.
- Ku hlanganisa vadyondzi va swikolo swo hambanahambana.
- Ku va vadyondzi va dyondza ku tirha tanihi xipanuna van'wana.
- Ku va mintlangu yi aka miri.
- Ku va mintlangu yi tisa rihanyo lerinene na matimba.
- Ku va vadyondzi va kuma tinyiko/titalenta ta vona eka swa mintlangu.
- Ku pfuna vadyondzi ku kuma tibasari.

Ku kaneta

- Ku rivateka ka vadyondzi eka swa tidyondzo.
- Ku tumbuluxa mphikizano exikarhi ka vadyondzi leswi vangaka ku avana.
- Ku tisa rivengo exikarhi ka vadyondzi.
- Ku vaviseka/vavisana.
- Ntshikelelo wa miehleteko lowu va ka kona eka vatlangi lava nga tirhiki kahle.

[50]

1.5 Hlamusela leswi mfumo wu nga swi endlaka ku antswisa xiyimo xa ntlimbano wa swo famba emagondzweni.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa u ta hlamusela leswi mfumo wu nga swi endlaka ku antswisa xiyimo xa nhlayo ya le henhla ya swifambo emagondzweni ya laha tikweni.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Xivangelo xa ntlimbano wa swifambo emagondzweni.
- Swiphiqo leswi tisiwaka hi ntlimbano wa swifambo emagondzweni.
- Swipimelo leswi faneleke ku vekiwa.
- Ku khutaza vanhu ku tirhisa swifambo swa mani na mani.
- Ku tlakusa tihakelo ta le magondzweni.
- Ku tlakusa tihakelo ta tindhawu to paka mimovha.
- Ku nyika mintshovo eka lava fambaka na van'wana hi swifambo swa vona.
- Ku pfuna lava tirhisaka swifambo swa mani na mani hi malimpfuneto.
- Ku engetela swifambo no kurisa mapatu.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka)

[50]

1.6 Vukhongeri eAfrika - Dzonga.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela leswi a swi tivaka hi vukhongeri eAfrika-Dzonga.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Leswi vumbiwa byi vulaka swona hi vukhongeri.
- Tinxaka ta vukhongeri.
- Swa nkoka leswi kumekaka eka vukhongeri lebyi.
- Mintolovelo ya tinxaka leti ta vukhongeri.
- Maambalelo ya vanhu va vukhongeri byo hambanahambana.
- Ndlela leyi va gandzelaka hi yona.
- Vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vanhu va vukhongeri lebyi.
- Mafambiselo eka vukhongeri lebyi byo hambanahambana.
- Vubihle lebyi vanhu va byi endlaka hi vito ra vukhongeri.

[50]

1.7 Xifaniso xa 1.7.1

Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso.
Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/mianakanyo ya yena.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

A nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Leswi vuriwaka hi vumbiwa mayelana na ku ringana ka vanhu va rimbewu ra xinuna na ra xisati.
- Vuswikoti bya vavasati byo tirha mintirho leyi tirhiwaka hi vavanuna.
- Vavasati lava kotaka ku tiyimela.
- Nhluvuko lowu tisiwaka hi vavasati etikweni.
- Ku tikiseriwa ka vaxisati.
- Tithendara to aka leti fambisiwaka hi vaxisati.
- Ku tshembeka na migingiriko ya vaxisati.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso)

Xifaniso xa 1.7.2

Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso.
Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/mianakanyo ya yena.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

A nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Ku va Valungu va ri na ku navela ndhavuko wa Vantima.
- Ku saseka ka ndhavuko wa Vatsonga.
- Mindhavukonyingi ya Afrika-Dzonga.
- Ku amukelana ka tinxaka.
- N'hweti ya Mfuwo na Ndhavuko.
- Siku ro tlangela Mfuwo na Ndhavuko.
- Vapfumba na ndhavuko wa Vatsonga.
- Maambalelo ya Vatsonga.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso)

[50]

NTSENGO WA XIYENGE XA A:

50

XIYENGE XA B: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO LEHA**XIVUTISO XA 2****XIVUMBeko XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:****2.1 Papila ra xinghana**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsalela munghana wa yena papila a n'wi khensa eka leswi a n'wi endleleke swona.

Papila leri ri na xivumbeko lexi landzelaka:

- Papila leri ri na adirese yin'we ya mutsari.
- Adirese ya mutsari yi le xineneni ehenhla.
- Siku ri tsariwa ehansi ka adirese ya mutsari.
- Ku tsariwa xiloso eximatsini. Ku nga tsariwa na vito ra munghana wa kona.
- Endzhaku ka xiloso ku tsariwa mahungu yo khensa.
- Ku boxa mhaka leyi a endleleriweke yona.
- Nkoka wa yona.
- Nsariso.

[30]**2.2 Tsalwavutitivisi na papila ro seketela**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala Tsalwavutitivisi na papila ro seketela. Leswimbirhi swi fanele ku hlamusela timhaka hi ndlela yo lava ku fikelela swilaveko swa ntirho lowu navetisiweke.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

Tsalwavutitivisi:

Tsalwavutitivisi i nxaxamelo wo karhi wa vuxokoxoko bya mutsari leri tsariweke hi xivumbeko xo karhi(rimba ro karhi) lexi katsaka leswi landzelaka:

- Vuxokoxoko bya mutsari. Xik, mavito, xivongo, siku ra ku velekiwa na swin'wana.
- Vuxokoxoko bya minthwaso ya tidyondzo.
- Vuxokoxoko bya ntokoto wa ntirho (loko swi fanerile).
- Timbhoni leti seketelaka vuxokoxoko lebyi andlariweke.

Papila ro seketela:

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala papila ro seketela leri ri kombisaka swa nkoka hi mulavi wa ntirho tani hi ku kumeka hi ku olova hambu swibumabumelo swa vuswikoti bya ntirho. Papila ri fanele ku landzelerisisa hi vukheta mahungu lama nga eka xinavetiso xa ntirho lowu.

Papila leri ri na xivumbeko lexi landzelaka:

- Tiadirese timbirhi.
- Siku.
- Xiloso.
- Nhlokomhaka hi maletere lamakulu.
- Mahungu.
- Nghimeto.
- Vito ra mutsari na nsayino.

[30]

2.3 Ajenda na makanelwa

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala ajenda na makanelwa ya nhlengeletano leyi veke kona.

Ajenda

Ajenda yi nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Siku, nkarhi na ndhawu.
- Nxaxamelo wa leswi ku nga ta kanerisaniwa hi swona eka nhlengeletano.

Makanelwa

Makanelwa i nxanxamelo wa leswi kaneriweke eka nhlengeletano leyi nga hundza.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Vito ra nhlango (xikolo).
- Siku, ndhawu na nkarhi.
- Rhejisitara ra lava a va ri kona eka nhlengeletano.
- Swiboho leswi tekiweke.

(Mukamberiwa a nga katsa na swin'wana leswi humeleleke swo fana na ku pfula, ku amukela na swin'wana.)

[30]

2.4 N'wangulano

Mukamberiwa u languteriwa ku yisa emahlweni n'wangulano exikarhi ka Heleketa na Man. Xikowa.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Nkwetlembetano exikarhi ka vavasati lavambirhi.
- Ku kombisa ntsengo wa mali leyi a londziwaka yona.
- Ku kombisa swivangelo leswi tsandzisaka Manana Xikowa ku hakela mali.
- Ku kombisa ku biha ka timhaka.
- Ku kombisa na mahetelelo ya ku holova loku.

[30]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 30

XIYENGE XA C: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO KOMA**XIVUTISO XA 3****XIVUMBEKO XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:****3.1 Phositara**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala phositara a tivisa vaakatiko hi ta ku ta ka meyara wa masipala wa ka vona.

Phositara yi nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Vaamukeri (Vanhu lava phositara yi nga kongomisiwa eka vona.)
- Siku, ndhawu na nkarhi.
- Vito na nomboro ya riqingho ra loyi a va rhambaka.
- Xikongomelo xa vuendzi.
- Migingiriko na swihungasi swa siku.

[20]**3.2 Dayari**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala dayari ya masiku ya mune.

Dayari yi nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Siku, nkarhi na lembe.
- Migingiriko ku ya hi masiku.

[20]**3.3 Swiletelo**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala swiletelo leswi nga ta tirhisiwa hi va xikolo xa Xongani.

Mukamberiwa a nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Nhlamuselo ya laha vhengele ri nga kona.
- Mpimanyeto wa mpfhuka ku suka evhengeleni ku ya fika exikolweni.
- Switarata leswi nga ta tirhisiwa na ku hundziwa.
- Miako na tindhawu ta nkoka leti nga endleleni.
- Ku kombisa matlhelo na timheho.

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 20
NTSENGO WA TIMARAKA: 100